Tiskarstvo u Slavoniji u 18. i 19. stoljeću

Salopek, Ana

Undergraduate thesis / Završni rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:162:952502

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-28**

Image not found or type unknown

Repository / Repozitorij:

University of Zadar Institutional Repository

zir.nsk.hr

Image not found or type unknown

Sveučilište u Zadru

Odjel za informacijske znanosti
Preddiplomski studij Informacijske znanosti – knjižničarstvo

Ana Salopek

Tiskarstvo u Slavoniji u 18. i 19. stoljeću

Završni rad

Zadar, 2017.

Sveučilište u Zadru

Odjel za informacijske znanosti
Preddiplomski sveučilišni studij Informacijske znanosti – knjižničarstvo

Tiskarstvo u Slavoniji u 18. i 19. stoljeću

Završni rad

Student/ica:
Ana Salopek

Mentor/ica:
izv. prof.dr. sc. Nives Tomašević

Zadar, 2017.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Ana Salopek,** ovime izjavljujem da je moj **završni** rad pod naslovom **Tiskarstvo u Slavoniji u 18. i 19. stoljeću** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 20. rujna 2017.

Sadržaj

Sažetak 2

1.Uvod 3

2. Pisana kultura i izum tiskarskog stroja 4

2.1. Značaj tiskarskog stroja 5

2.2. Prvi tiskopisi i njihova obilježja 6

2.3. Postupna liberalizacija knjige 7

3. Prve tiskare na području Hrvatske 8

4. Tiskarstvo u Slavoniji u 18. i 19. stoljeću 11

4.1. Prvi tiskari u Osijeku 12

4.1.1. Franjevačka tiskara 12

4.1.2. Tiskara obitelji Divald 14

4.1.3. Tiskara Dragutin Lehmann i drug 17

4.2. Tiskarstvo u Osijeku u drugoj polovini 19. stoljeća 18

4.3. Tiskarstvo u ostalim dijelovima Slavonije u 19. stoljeću 20

4.3.1. Požeška županija 20

4.3.2. Srijemska županija 21

4.3.3. Virovitička županija 22

4.3.4. Vojna krajina 23

5. Zaključak 25

Literatura 27

Sažetak

Cilj je ovoga preglednog rada predstaviti razvoj najvažnijih tiskara na području Slavonije u 18. i 19. stoljeću koje su svoj opstanak održavale unatoč brojnim burnim političkim i društvenim zbivanjima. Posebno je istaknut grad Osijek, koji je odigrao važnu ulogu u razvoju cjelokupnog tiskarstva i knjižarstva na području Slavonije. Tiskarstvo u Osijeku, odnosno u Slavoniji pratimo od otvaranja franjevačke tiskare 1735. godine. Tijekom 18. stoljeća tiskarsku je produkciju na cijelom području obilježio rad jedne tiskare, koja je opskrbljivala građanstvo svim potrebnim tiskanicama, dok se u 19. stoljeću s industrijalizacijom otvara veći broj tiskara u cijeloj Slavoniji. Tiskarstvo u ostalim dijelovima Slavonije tako je prikazano kroz tri slavonske županije Požešku,Virovitičku i Srijemsku te kroz Vojnu krajinu. Kao polazište prikazuje se i pobliže razjašnjava vrijeme od izuma tiskarskog stroja do 19. stoljeća, prvo u svijetu, a potom i u Hrvatskoj. U radu su prikazane najvažnije činjenice koje su vezane uz Gutenbergovu revoluciju, ali i sve ono što je ista promijenila u društvu. Značaj tiskarskog stroja upravo je u njegovoj informacijskoj komponenti koja je omogućila bržu diseminaciju ideja i misli. Stalna usavršavanja i nadogradnje tiskarskog stroja kroz naredna stoljeća omogućile su da čitanje ne bude više povlastica zatvorenih društava, već da knjiga bude dostupna svima.

Ključne riječi: tiskarstvo u Slavoniji, tiskarstvo u 18. i 19. stoljeću, Gutenbergova revolucija, razvoj tiskarstva u Hrvatskoj.

1. Uvod

Nakladništvo i grane koje ulaze u sferu proizvodnje, izdavanja i raspačavanja knjiga možemo proučavati u prošlosti i u suvremenom dobu. Suvremeno doba donosi spregu dvaju medija, onog tiskanog i onog elektroničkog, dok prošlost promatramo kao povijest tiskarstva.

Tiskarstvo definiramo kao: „djelatnost koja se bavi postupcima oblikovanja i izradbe tiskanih proizvoda kao što su knjige, časopisi, novine, plakati, tiskanice, vrijednosni papiri i sl.“[1] Druga definicija s kojom se možemo poslužiti ona je Franje Mesaroša u kojoj se tiskarstvo definira kao: „tehnika koja obuhvaća sve specifične procese umnažanja teksta i slike koji se mogu svrstati pod zajednički pojam tiska ili štampe.“[2]

Prateći razvoj tiskarstva, pratimo i druge čimbenike koji posredno ili neposredno utječu na njega. Razvoj proizvodnje papira, koji prema Mesarošu pripada graničnom području tiskarstva[3], razvoj pisma, jezika i podloge za pisanje te napredak društva, neizostavni su dijelovi literature o povijesti tiskarstva. No, društvo, odnosno čitatelj ključan je za razumijevanje ove problematike. Čitatelj je taj koji kroz stoljeća odbija ili potpuno prihvaća medij na kojemu se diseminiraju informacije. Dakle, mnogi autori[4] koji se zanimaju ili obrađuju povijest tiskarstva, u dijelove svojih radova uvode posebna poglavlja koja u cjelokupnom sukusu prate sve činitelje koji utječu na tiskarstvo kao što su grafija, medij i društvo. Tiskarstvo upravo zbog svoje interdisciplinarnosti oduvijek biva u središtu zanimanja mnogih znanstvenika i znanstvenih zajednica. Stoga ne čudi da mnoga znanstvena djela kroz bilo koju prizmu promatraju djelatnost koja u svojoj srži služi informiranju ljudi.

Literatura o povijesti tiskarstva u Slavoniji nije brojna. Najvažnije djelo koje je ujedno prvi i zadnji put sveobuhvatno donijelo podatke za cjelokupnu Slavoniju o ovoj temi jest Marije Malbaše *Povijest tiskarstva u Slavoniji* iz 1978. godine. Tiskarstvo se u Slavoniji prikazivalo i još uvijek se prikazuje kroz pojedinačne članke u kojima autori opisuju novinsku djelatnost određenih gradova ili dijelova Slavonije. Poznati su nam radovi Tihonije Zovko o đakovačkoj novinskoj djelatnosti, Tomislava Radonića o povijesti novinarstva u Požegi i rad Marine Vinaj o osječkim novinama. Također, podatci o tiskarstvu u Slavonije mogu se pronaći u

[1] Tiskarstvo. // Hrvatska enciklopedija. URL: http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61457 (2017-07-04)

[2] Mesaroš, Franjo. Početak i razvitak tiskarstva. // Almanah hrvatskog tiskarstva, nakladništva, novinstva, bibliotekarstva i knjižarstva s adresama / uredio Branko Franjić. Zagreb: Horizont press : Kratis, 1997. Str 10.

[3] Isto.

[4] Neki od njih su: Aleksandar Stipčević, Franjo Mesaroš, Zvonimir Kulundžić, Milan Pelc, Tinka Katić, Marijana Tomić, Marija Malbaša.

radovima koji se bave poviješću hrvatske knjige. To su kanonski radovi Aleksandra Stipčevića i Milana Pelca. Radovi autora koji su pisali o kulturnom, prosvjetnom ili gospodarskom napretku Slavonije kroz stoljeća mnogobrojni su, a podatke koje crpimo iz njih upotpunjavaju samo širu sliku ove teme. To su radovi Dionizija Švagelja, Milovana Tatarina, Stjepana Sršana, Igora Karamana itd. Neizostavan je i rad Josipa Bösendorfera *Povijest tipografije u Osijeku* koji arhivističkim informacijama detaljno opisuje razvoj tiskarske djelatnosti u Osijeka.

Ovaj će rad sadržajno biti raspoređen u tri dijela. U prvom dijelu rada bit će prikazan razvoj tiskarstva i prihvaćanje tiskopisa u svijetu, a obuhvaćat će period od godine 1455. do 19. stoljeća. Drugo poglavlje rada odnosit će se na povijest tiskarstva u Hrvatskoj od 15. do 19. stoljeća. Treći dio rada, koji je ujedno i temeljni, činit će razvoj tiskarstva u Slavoniji, posebice u Osijeku, koji je u burnom političkom i ekonomskom razdoblju 18. i 19. stoljeća bio središte slavonskog tiskarstva. Kao polazište razumijevanja cjelokupnog razdoblja od osnivanja prve tiskare u Osijeku 1735. godine do kraja 19. stoljeća, uzeta je knjiga Marije Malbaše *Povijest tiskarstva u Slavoniji,* no i povijesni prvijenac *Slavonija od antike do XX. stoljeća* autora Bože Mimice.

Cilj je ovog preglednog rada donijeti pregled razvoja tiskarstva u Slavoniji ukazujući na čimbenike[5] koji imaju veći ili manji utjecaj na sam razvoj.

2. Pisana kultura i izum tiskarskog stroja

I analfabetska društva težila su razmjenjivanju informacija. Do pojave pisma u procesu razmjene ideja i misli ljudi su se koristili raznim sredstvima kako bi se očuvalo određeno kulturno ili za društvo važno naslijeđe. Prve slikarije u špiljama Altamire i Lascaux, mnemotehnička sredstva starih Inka, rovaši ili pak proces usmene predaje s koljena na koljeno težila su tome da čovjek očuva u tome trenutku za život mu važnu informaciju. Povijest ljudske želje za prijenosom informacija možemo pratiti i od 4. stoljeća prije Krista kada civilizacije na području Mezopotamije razvijaju prve sustave znakova za bilježenje. Ipak će cjelokupni razvoj pisma, jezika i medija određenih društava zadobiti nove pravce kretanja s izumom tiskarskog stroja.

[5] Utjecaj Crkve i politike, ratni sukobi i pustošenja slavonskih prostora, teško gospodarsko stanje.

2.1. Značaj tiskarskog stroja

Početci tiskarstva u Europi usko su vezani uz pronalazak jeftinije proizvodnje papira. „Naime, nakon što je pronađena tehnika jeftine proizvodnje kvalitetnog papira (koji se u XV. stoljeću proizvodio u velikim količinama u mnogim dijelovima Europe), Johannes Gutenberg (Johannes Gensfleisch zum Gutenberg, 1397. –1468.) je izumio tipografiju[6] pa je izdavanje knjiga postalo mnogo jeftinije i brže.“[7]

Od preinačene vinske preše izrađen je prvi tiskarski stroj, a „važnost Gutenbergova rješenja, s obzirom na prethodno korištene ksilografske tehnike tiskanja, u korištenju je metalnih i međusobno neovisnih ili mobilnih slova koja su omogućavala jednostavniju i bržu izradu novih matrica njihovim preslagivanjem.“[8]

Oko života Johannesa Gutenberga ispreplele su se brojne teorije. Johannes se rodio u patricijskoj obitelji u Mainzu 1397. godine. S radom na izumu tiskarskog stroja započeo je oko 1438. godine te „neki istraživači Gutenbergova života pretpostavljaju da je već u Strasbourgu između 1440. i 1444. tiskao svoje prve spise, drugi da je to bilo u Mainzu nakon 1450.“[9] Godine 1452. započeo je Gutenberg s pripremama i provedbom tiskanja Biblije.[10] Pretpostavlja se da mu je za potrebe izvođenja cjelokupnog tiskanja pomagalo oko dvadeset pomoćnika. „Tiskanje te Biblije u nakladi od oko 180 do 200 primjeraka dovršeno je 1454., a dodatno opremanje, unošenje rubrika odnosno inicijala, 1455. godine“.[11] S Biblijom 42 počelo je novo doba u informacijskoj, to jest pisanoj kulturi čovječanstva. Ubrzo, nakon pronalaska tiskarskog stroja i izdavanja prve tiskane knjige, otvorile su se tiskare i u drugim dijelovima Njemačke i Europe. Tako su se otvorile tiskare u Bambergu (1461.), Subiacu (1465.), Kölnu (1466.), Rimu (1467.), Veneciji (1469.), Lyonu (1473.) i Londonu (1477.). Stoljeće izuma tiska u povijesti knjige i tiskarstva obilježila je simulacija rukopisa, usporedan rada pisara u samostanskim knjižnicama srednjeg vijeka i postupno prihvaćanje tiskane knjige.

---

[6] Tipografija (tipo- + -grafija), umijeće slaganja tipografskih elemenata, tj. dijelova tiskarskog sloga (teksta) i ilustracija u jedinstvenu i razumljivu optičku cjelinu. Preuzeto s : http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61406 (2017-07-17)

[7] Simonić, Ante. Opće karakteristike renesanse. // Civilizacijske razmeđe znanja: misterij kulture tijekom povijesti / Ante Simonić. Rijeka: Vitagraf : Zagreb: Agencija za komercijalnu djelatnost, 2002. Str. 544.

[8] Šporer, David. Tisak. // Leksikon Marina Držića. URL: http://leksikon.muzej-marindrzic.eu/tisak/ (2017-07-18)

[9] Pelc, Milan. Gutenbergova galaktika. // Pismo-knjiga-slika: uvod u povijest informacijske kulture / Milan Pelc. Zagreb: Golden marketing, 2002. Str. 123.

[10] Rebić, Adalber. Gutenbergova Biblija. // Ephemerides theologicae Zagrabienses 73, 1(2003). URL: http://hrcak.srce.hr/27967?lang=en (2017-07-04). Str. 227.

[11] Isto.

2.2. Prvi tiskopisi i njihova obilježja

Srednjovjekovno 'mračno doba' završeno je pojavom humanizma i renesanse u 14. stoljeću kada su „veliki lovci na stare rukopise —Petrarca, Boccaccio, Bracciolini i drugi“[12] postavili prve temelje ka razvoju građanskog društva u Europi. Aleksandar Stipčević u svojoj knjizi također ističe da su osim vraćanja antičkoj kulturi humanisti težili otvaranju škola i sveučilišta za široke mase, ali i tome da knjiga bude dostupna svima, odnosno da se iznađe brži i lakši način njezine proizvodnje.

Prve tiskane knjige– inkunabule, uvelike su nalikovale srednjovjekovnim rukopisima. Marijana Tomić, autorica knjige *Hrvatskoglagoljski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije*, ističe razlog toga te govori da se smjena određenog medija ne smije dogoditi naglo zbog uzusa u organizaciji teksta te se „većinom teži tome da tiskana knjiga čim više nalikuje rukopisnom kodeksu. Više je razloga tomu, no onaj koji je u središtu pozornosti ovog pristupa jest aproprijacija, svijest o očekivanjima čitateljske zajednice, u ovom slučaju, od oblika knjige i vizualne prezentacije teksta u njoj.“[13] Dugo će vremena tiskana knjiga, knjiga 15. stoljeća, nalikovati kodeksu. Zbog toga neki autori poput Luciena Febvrea navode da izum tiskarskog stroja nije toliko revolucionaran, već da posjeduje određenu oponašateljsku prirodu. Taj postav autorica Tomić također obrazlažete navodi sljedeće: „rukopisi su svakako bili prethodnici tiskanim knjigama, a tiskari nisu izmislili novi proizvod, nego novu tehnologiju proizvodnje.“[14] Upravo je tehnika umnažanja teksta tiskarskim strojem donijela procvat Europe te širenje pismenosti i obrazovanja.

Tiskarski stroj i tiskarski proizvodi nadograđivali su se kroz svako iduće stoljeće. Nadogradnja tiskarskog proizvoda u 16. stoljeću ogleda se u sadržajnim i materijalnim obilježjima. Knjige 16. stoljeća, nazvane i *cinquecentine*, „sadržajno su raznolikije nego što je to bio slučaj s inkunabulama odražavajući u znatnoj mjeri suvremene događaja i stvarnost 16. stoljeća.“[15] No, osim sadržaja koji je pokrivao teme zemljopisnih otkrića, povijesti i narodnih običaja, materijalna obilježja donijela su napredak koji je vidljiv u tiskarskoj proizvodnji. „Tiskari postaju slobodniji, napuštaju stege rukopisne tradicije i bez skanjivanja odlučuju se

[12]Usp. Stipčević, Aleksandar. Humanizam i renesansa. // Povijest knjige / Aleksandar Stipčević. Zagreb: Matica hrvatska, 2006. Str. 310.
[13]Tomić, Marijana. Uvod. // Hrvatsko glagoljski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije / Marijana Tomić. Zagreb: Naklada Ljevak, 2014. Str.32.
[14]Isto. 49.
[15]Katić, Tinka. Najstarije tiskane knjige: inkunabule i cinquecentine. // Stara knjiga: bibliografska organizacija informacija / Katić Tinka. Zagreb: Hrvatsko knjižničarsko društvo, 2007. Str.8.

za nova, racionalna rješenja.“[16] Uvodi se naslovna stranica, paginacija ili folijacija, ilustracije u bakru, smanjenje formata, novi načini uveza i nove vrste papira te tiskarski znak signet, o kojima piše Tinka Katić. Osim tiskarskog napretka u vidu sadržaja i materije, knjigu 16. stoljeća, odnosno tiskarstvo obilježilo je njegovo širenje i prihvaćanje te razdvajanje tiskarskih funkcija. Zbog napretka djelatnosti „razdvajaju se funkcije izdavača i knjižara od tiskanja.“[17] Osim razdvajanja tih funkcija u 16. stoljeću počela se razvijati mreža nakladnika. U drugoj polovini 16. stoljeća u Njemačkoj na uobičajenim sajmovima razmjene i kupnje raznolike robe pojavili su se i knjižari, prvi ponuditelji i trgovci knjige.

2.3. Postupna liberalizacija knjige

U 17. stoljeću tiskarska djelatnost izložena je i pozitivnim i negativnim utjecajima. Na početku stoljeća tiskarska proizvodnja stagnira te opada kvaliteta papira zbog masovnije proizvodnje. Nakon toga čitateljska zajednica znanstvenika donijela je procvat u tiskarstvu, koji se dogodio zbog pojave serijskih publikacija, osobito znanstvenih časopisa, i zbog enciklopedija. Prosljeđivanje informacija odvijalo se i preko kolportera. Kolporteri su se pojavili u 17. stoljeću posebice u Francuskoj te „nepismenim radnicima nude različita prigodna izdanja pjesmarica i kalendara.“[18]

Revolucija čitanja, osobito srednjeg i nižeg staleža, dogodila se u 18. stoljeću. Tako „pri koncu 18. stoljeća tiskovine u različitim oblicima posvuda postaju udomaćen medij za prenošenje informacija, poučavanje i pružanje zabave.“[19] Tu tezu potkrepljuje i Robert Escarpit u knjizi *Revolucija knjige* te govori da „u posljednjoj trećini XVIII. stoljeća predstavnici raznih idejnih pravaca, usprkos međusobnim proturječjima, sve više zahtijevaju da se i onim slojevima koji su dotada smatrani »narodom« omogući pristup knjizi.“ To je osobito pridonijelo razvoju tiskarstva te su tiskari zbog veće potražnje tiskanih materijala sada osim vjerskih sadržaja tiskali kvalitetna književna djela. Krug onih koji su čitali i raspolagali informacijama nije bio isključivo u samostanima te privilegiranim i visokim društvima. Automatizacija tiska i automatizacija proizvodnje papira dogodila se s prijelaza iz 18. u 19. stoljeće., to jest 1812. kada je Friedrich Gottlob Köenig konstruirao prvi tiskarski stroj s

[16]Isto. 15.
[17]Simonić, Ante. Opće karakteristike renesanse. // Civilizacijske razmeđe znanja: misterij kulture tijekom povijesti / Ante Simonić. Rijeka: Vitagraf : Zagreb: Agencija za komercijalnu djelatnost, 2002. Str. 546.
[18]Usp. Escarpit, Robert. Knjiga i sadašnji svijet. // Revolucija knjige / Robert Escarpit. Zagreb: Prosvjeta, 1972. Str. 21, 22.
[19]Pelc, Milan. Gutenbergova galaktika. // Pismo-knjiga-slika: uvod u povijest informacijske kulture / Milan Pelc. Zagreb: Golden marketing. Str 169.

valjkom. „J. Feather upućuje na to da je razvoj trgovine papirom bio prvi izravni utjecaj industrijalizacije na proizvodnju i trgovinu knjigama.“[20] Nakon toga za proizvodnju knjiga rabio se cilindrični tiskarski stroj, a „prvi takav stroj na parni pogon proizveden je 1823. godine“[21] Escarpit ističe da je zbog industrijalizacije knjiga izgubila dodir sa svojim korisnikom sve do 1848. kada je ponovno postala jako sredstvo za širenje ideja i informacija. Osim industrijalizacije i nove etape u razvoju tiskarskog stroja, u 19. stoljeću razvijale su se nove tehnike ilustriranja. Prva slikovna knjiga pojavila se na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Tako knjiga u ovom periodu, periodu njezine masovne proizvodnje, polako postaje robom, a estetski se izgled, koji je imala u rukopisnoj knjizi, osiromašuje.

3. Prve tiskare na području Hrvatske

Još u 12. stoljeću Herman Dalmatinac bavio se kulturnim radom u Hrvatskoj i uz pojavu prvih značajnijih hrvatskih humanista Ivana Česmičkog, Matijaša Korvina, Ivana Stojkovića i popova glagoljaša stvorio preduvjet za daljnji razvoj informacijske kulture u srednjovjekovnoj, trojezičnoj i tropismenoj Hrvatskoj. No, kao i drugdje u Europi, začetci razmjene informacija i njezina bilježenja pojavili su se još u pretpovijesnom razdoblju. Iako se arheološke iskopine u Smilčićima i Vučedolu s pravom ne mogu gledati kao informacijski objekti, oni su preteča nastojanja mnogih Hrvata da kroz godine od grčkih i rimskih osnivanja kolonija na našim prostorima i učvršćivanja latinskog jezika, Iliri do ranog srednjeg vijeka do danas održavaju i razvijaju kulturni rad.

Najranija informacijska kultura u Hrvatskoj ipak, kao što ističe Milan Pelc, jest ona od 9. do 11. stoljeća zapisana u epigrafskim spomenicima na latinskom jeziku, a ne u knjigama.[22] Dalje, Pelc navodi da su upravo ta stoljeća obilježila stvaranje i učvršćivanje nacionalnih pisama glagoljice i ćirilice, i to zahvaljujući Konstantin Ćirilu i Metodu iz Soluna, koji osim oblikovanja glagoljice, prevode dijelove Svetog pisma i utiru put ka opismenjavanju hrvatskog naroda.[23] Prihvaćanje knjige i tiska će, bez obzira na turska prodiranja tijekom 15. i 16. stoljeća, popovi glagoljaši potpuno učvrstiti.

---

[20]Jelušić, Srećko. Ogledi o nakladništvu. Zagreb: Naklada Ljevak, 2012. Str. 96. Citirano prema: Usp. Feather, J. A History of British Publishing. London and New York: Routledge, 1988. Str. 132.
[21]Pelc, Milan. Na putu prema globalnom selu. // Pismo-knjiga-slika: uvod u povijest informacijske kulture / Milan Pelc. Zagreb: Golden marketing. Str. 174.
[22]Usp. Pelc, Milan. Tropismenost i trojezičnost hrvatskog srednjovjekovlja. // Pismo-knjiga-slika: uvod u povijest informacijske kulture / Milan Pelc. Zagreb: Golden marketing, 2002. Str. 210.
[23]Isto. 213.

Prema Marijani Tomić popovi glagoljaši nositelji su pismenosti u srednjem vijeku[24], a razmeđe 15. i 16. stoljeća, period stvaranja rukopisnih djela na hrvatskom jeziku i postupnog prihvaćanja tiskarstva, možemo iščitati kod autorice Tomić. „No sadržajni raspon glagoljskih tiskovina nije bio velik“[25], ali je ipak ovdje riječ o nastojanjima da se približimo tokovima europskog tiskarstva. To približavanje počelo je 1483. godine kada je tiskana prva hrvatska knjiga *Misal po zakonu Rimskog dvora*. Iako je mjesto tiskanja još uvijek upitno, pretpostavlja se da je *Misal* tiskan u ličkom Kosinju, uz još jedan glagoljski brevijar tiskan 1491. godine. Ako Kosinj nije prva slavenska tiskara, zasigurno je to onda bila ona u Senju. Senjsku tiskaru osnovao je Blaž Baromić nakon dolaska iz Venecije gdje je izučio tiskarski zanat kod Andrije Torresanija. Sama tiskara djelovala je od 1494. do 1496. te od 1507. do 1508. godine. Aleksandar Stipčević uz Milana Pelca i Marijanu Tomić navodi da je u senjskoj tiskari ukupno tiskano sedam knjiga. Svih sedam tiskanih djela bila su isključivo za potrebe liturgije i redovnika.

Razvoj 'crne umjetnosti' započeo je 1530. i Zadranin Šimun Kožičić Benja u Rijeci gdje je osnovao tiskaru iz koje je izašlo nekoliko[26] glagoljskih djela. „Nakon dva spomenuta pokušaja uvođenja tiskarstva u Hrvatskom primorju, koja su zbog kratkotrajnog rada svake tiskare završila relativno neuspješno, tiskarstvo u tom dijelu Hrvatske zamire za više od dva stoljeća“[27] U 16. stoljeću osnivaju se prve tiskare i na sjeveru Hrvatske u Nedelišću 1574. i u Varaždinu 1586. godine.

Jedno od obilježja hrvatske knjige 16., 17. pa i 18. stoljeća jest to da je tiskana u inozemstvu[28]. Iako je u razdoblju od kraja 17. i tijekom 18. stoljeća postojala tiskarska djelatnost na području Hrvatske, ona je osuđena na puko preživljavanje te se mnogi autori poput Stipčevića osvrću i opisuju njezinu cirkulaciju po najvažnijim tiskarskim i knjižarskim mjestima za Hrvate. Aleksandar Stipčević primjerice ističe da je „Venecija bila najznačajnije tiskarsko-izdavačko i knjižarsko središte hrvatske knjige već od kraja 15. stoljeća, a to će i ostati do kraja 18. stoljeća.“[29] Osim dopremanja knjiga iz Venecije, hrvatski pisci Nikola

---

[24] Usp. Tomić, Marijana. Razdoblje razmeđa rukopisne i tiskane tradicije u Hrvatskoj-glagoljičko motrište. // Hrvatskoglagoljski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije / Marijana Tomić. Zagreb: Naklada Ljevak, 2014. Str. 130.

[25] Pelc, Milan. Novi vijek: od prvotiska do elektroničke knjige. // Pismo-knjiga-slika: uvod u povijest informacijske kulture / Milan Pelc. Zagreb: Golden marketing, 2002. Str. 238.

[26] Sa sigurnošću se ne zna koliko dijela. Neki autori poput Stipčevića i Pelca navode mogućnost četiri, pet ili šest djela.

[27] Isto. 241.

[28] Josip Bratulić i Stjepan Damjanović navode nekoliko gradova: Ankona, Beč, Graz, Magdeburg, Dresden, Budim i Peštu. Preuzeto s URL:http://www.croatica.hr/hrvpiskul/18stoljece(2017-07-18)

[29] Usp. Stipčević, Aleksandar. Od renesanse do francuske revolucije. // Povijest knjige / Aleksandar Stipčević. Zagreb: Matica hrvatska, 2006. Str. 446.

Modruški, Juraj Šižgorić, Šimun Hvaranin i Koriolan Cipiko tiskali su svoja djela upravo u talijanskom tiskarskom središtu. Nadalje, u Veneciji su radila i dva znamenita hrvatska tiskara Dobrić Dobričević i Andrija Paltašić. Uz Veneciju važna tiskarska mjesta za Hrvatsku bila su Köln, Rim, Antwerpen, Graz, Beč, Verona, Padova i Lyon. Stipčević navodi i zapreke koje su se događale na putu između Hrvata i hrvatske knjige. Već je navedeno da se hrvatska knjiga tiskala više u inozemstvu, već u njezinoj domovini te da je Venecija sjedište njezina raspačavanja. Uz Veneciju, koja je nadzirala cjelokupnu tiskarsku proizvodnju primorja i tako onemogućavala razvoj tiskarstva na jugu, uzroci lošeg položaja knjige u Hrvatskoj bili su i nepismenost velikog broja stanovništva kao i nedostupnost knjige.[30]

Tek krajem 17. i početkom 18. stoljeća izgonom Turaka osnivale su se tiskare u većim hrvatskim gradovima, ističe Pelc.[31] Dakle, tiskarska djelatnost u Hrvatskoj ponovno je oživjela osnivanjem isusovačke tiskare u Zagrebu 1664. godine, no iz te tiskare nije poznat niti jedan tekst. Pavao Ritter Vitezović otvorio je kraljevinsku zemaljsku štampariju 1694. te njome upravljao do 1706. godine. U njoj je tiskao djela na latinskom i hrvatskom jeziku. Nakon Vitezovićeve tiskare u Zagrebu se u prvoj polovini 18. stoljeća otvorilo još nekoliko tiskara. To je razdoblje iznimno dobro opisao Franjo Mesaroš te navodi otvaranje tiskara godine 1768., 1738., i 1753.[32] Johann Thomas Trattner 1776. godine u Zagrebu je otvorio tiskaru koju je 1794. godine otkupio Maksimilijan Vrhovac. U 18. stoljeću otvorile su se još dvije tiskare u Hrvatskoj, a pokušaji tiskarstva pojavili su se u Dubrovniku (Carlo Antonio Occhi), Splitu (Stjepan Cupilli) i Zadru (Pietro Baba). Prvu osječku tiskaru otvorili su franjevci 1735. godine, a 1775. godine u rad je puštena i tiskara Ivana Martina Divalda.

Novi putovi hrvatskog tiskarstva dogodili su se u 19. stoljeću kada se potpuno razvila tiskarska, nakladnička i knjižarska proizvodnja. Kako Europu tako i Hrvatsku u 19. stoljeću zahvatila je postupna industrijalizacija i razvoj građanskog društva. Ono što je za Hrvatsku 19. stoljeća važno jest preporodno doba kojemu je za širenje ideja osobito pogodovala tiskarska djelatnost i otvaranje narodnih čitaonica, koja su bila mjesta promicanja i širenja obrazovanja i kulture. „Nakon višegodišnjih priprema, skupina mladih intelektualaca, pretežno pučana, pod vodstvom Ljudevita Gaja i uz suradnju mnogih iliraca, pokrenula je 6

[30] Usp. Stipčević, Aleksandar. Čitatelj i čitanje. // Socijalna povijest knjige u Hrvata: Knj. II. Od glagoljskog prvotiska (1483) do hrvatskog narodnog preporoda (1835) / Aleksandar Stipčević. Zagreb: Školska knjiga, 2005. Str. 340-346.

[31] Usp. Pelc, Milan. Novi vijek: od prvotiska do elektroničke knjige. // Pismo-knjiga-slika: uvod u povijest informacijske kulture / Milan Pelc. Zagreb: Golden marketing, 2002. Str. 251.

[32] Usp. Mesaroš, Franjo. Početak i razvitak tiskarstva. // Almanah hrvatskog tiskarstva, nakladništva, novinstva, bibliotekarstva, knjižarstva s adresarom / uredio Branko Franjić. Zagreb: Horizont press : Kratis, 1997. Str. 18.

siječnja 1835. Novine Horvatzke.“[33] Osim rada na standardizaciji hrvatskog književnog jezika i zalaganja za narodni preporod, Gaj je otvorio tiskaru 1837. godine. Uz Zagreb konstantno otvaranje tiskara bilježe i drugi hrvatski gradovi. Ivan Sangill Frandsberški 1821. godine otvorio je tiskaru u Varaždinu, koju je 1833. preuzeo Josip Platzer. U Karlovcu prva tiskara otvorila se 1809. godine, a u Požegi 1862. godine tiskanje knjiga započelo je u tiskari Miroslava Kraljevića. Ignjat Mederšicki osnovao je prvu tiskaru u Vukovaru 1866. godine, a Gustav Neuberg to je učinio 1884. godine u Križevcima.

Iako je hrvatsko tiskarstvo pravi procvat doživjelo početkom 18., a osobito u 19. stoljeću, bez obzira na stalna nadiranja tuđinskih naroda tijekom prethodnih razdoblja, ono se uspjelo održati uz bok europskom.

4. Tiskarstvo u Slavoniji u 18. i 19. stoljeću

Ime Slavonija potječe od srednjovjekovnog latinskog imena Sclavonia, koje, jednako kao i oblici Sclavia i Sclavinia, označava „zemlju nastanjenu Slavenima.“[34] Geografski i administrativno Slavonija se mijenjala od samih početaka[35], a u razdoblju 18. i 19. stoljeća, od 1699. do 1867.godine, pripadala je kao provincija Habsburškoj monarhiji.[36] No, prije pripojenja novim vlastima i upravi Slavonija je preživjela tursku okupaciju u trajanju od skoro dvije stotine godina. Turska pustošenja iza sebe ostavila su gospodarski unazađenu i razorenu Slavoniju, siromaštvo i nepismeno stanovništvo, koje, kao što navodi Milovan Tatarin, „nije moglo drukčije no pomoć i utjehu potražiti izvan zbiljskog svijeta.“[37] Upravo se uz pomoć crkvenih redova, ponajviše franjevaca i isusovaca te njihovim nastojanjima opismenjavanja i širenja knjige među pukom, Slavonija uspjela izdići iz 'turske melankolije'. I plodni slavonski pisci[38], koji se javljaju sredinom 18. stoljeća, svojim su prosvjetiteljskim djelima pokušali stvoriti temelje ka razvoju slavonskog društva. Pisanje i izdavanje knjiga štitilo je Slavoniju

[33] Isto. Str. 19.
[34] Usp. Slavonija. // Hrvatska enciklopedija. URL: http://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=56610 (2017-07-18)
[35] Više pročitati u: Švagelj, Dionizije. Hrvatski narodni preporod u Slavoniji. Vinkovci: Matica hrvatska, Ogranak, 2009.
[36] U razdoblju 18. i 19. stoljeća Slavonija, punim imenom Kraljevina Slavonia (Regnum Sclavoniae) prostirala se na prostoru današnje Slavonije i Srijema. Podijeljena na tri županije Virovitičku, Srijemsku i Požešku sa zasebnim administrativnim tijelom Vojnom Krajinom. Glavni grad Slavonije bio je Osijek, a jezici hrvatski, njemački i latinski.
[37] Usp. Tatarin, Milovan. Kako su se u Slavoniji u 18. stoljeću prepjevavali Psalmi. // Od svita odmetnici: rasprave o nabožnim temama u Slavoniji u 18. stoljeću / Milovan Tatarin. Split: Književni krug, 1997. Str. 12.
[38] Matija Antun Relković, Antun Kanižlić, Marijan Lanosović, Emerik Pavić, Josip Stjepan Relković, Adam Filipović, Josip Kozarac, Stjepan Adžić, Blaž Tadijanović, Đuro Rapić.

od utjecaja germanizacije i mađarizacije[39], a 'višejezično tiskarstvo' u Slavoniji, bilo je obilježeno mnogim cenzurama od strane austrijske carevine i Ugarske.

4.1. Prvi tiskari u Osijeku

Osmanlije su u razdoblju od 1526. do 1699. godine,ne ostvarivši gotovo nikakav kulturni napredak, osim iznimnog orijentalnog utjecaja, ipak snažno promijenili Slavoniju. Razvoj glavnog gradskog središta Slavonije, Osijeka, tako je bio nešto drukčiji. Zbog izgradnje velikog mosta, u vrijeme turskih okupacija, Osijek je imao snažne prometne veze koje su mu pomogle da se snažno širi i razvija te je i poslije oslobođenja od Turaka „Austrija investirala velike svote novca u izgradnju porušene osječke tvrđe, doselila mnoge zanatlije, što je ekonomskom životu dalo znatan utjecaj“[40] U prilog tome Marija Malbaša ističe kako je Tvrđa predstavljala određenu sigurnost te su se uz domaće stanovništvo naseljavali mnogi stranci, osobito Nijemci, a opustjela zemljišta dijelila su se stranim plemićima.[41] Osim stranih plemića i stanovnika, u Osijek nakon oslobođenja 1687. godine došli su franjevci i isusovci. Ti crkveni redovi uz duhovni, svoj rad usmjeravali su i ka odgoju i obrazovanju te su u početku 18. stoljeća u osječkom franjevačkom samostanu osnovali visoku školu teologije. „Za potrebe provincije, samostana i svoje visoke škole uredili su franjevci i malu štampariju.“[42]

4.1.1. Franjevačka tiskara

O osnivanju, ulozi i radu prve osječke, a napose i prve slavonske tiskare pisali su mnogi autori.[43] Malbaša također navodi kako radovi obiluju mnogim činjenicama i pojedinostima te da se sa sigurnošću ne može točno dokazati kada je započela s radom. No, smatra se da je to bilo iste godine kada su franjevci otvorili visoku školu, to jest generalni studij teologije, 1735. godine. Podatci o franjevačkoj tiskari napose su pronađeni u dnevnicima koje su vodili redovnici. Iz dnevnika saznajemo o funkcijama koje su obnašala pojedina braća. Osim

[39] Književno – religiozna tradicija Slavonije: izložba knjiga iz Zbirke obitelji Barčun. URL: http://www.sbplus.hr/_Data/Files/132_2011102694191/bracun%20katalog.pdf (2017-07-18)
[40] Karpati, Tibor. Neki ekonomski činioci povijesti Osijeka 16. i 17. stoljeća. // Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje: zbornik radova / urednici Dušan Čalić i Đuro Berber. Osijek: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad, 1991. Str. 171.
[41] Usp. Malbaša, Marija. Uvod. // Osječka bibliografija: tiskarsko izdavačka djelatnost u Osijeku od 1742. do 1987. godine / Marija Malbaša. Osijek: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Centar za znanstveni rad, 1981. Str. 7.
[42] Malbaša, Marija. Prve tiskare u Osijeku. // Povijest tiskarstva u Slavoniji / Marija Malbaša. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1987. Str.12.
[43] Marija Malbaša ističe Ivana Medveda, Emilije Laszowskog i Josipa Bösendorfera.

tipografa navedene su i knjigoveže te se može zaključiti da je uz tiskarsku radnju postojala i knjigovežnica. Prema Malbaši prvi tekst iz franjevačke tiskare izašao je 1742. godine, dok Bösendorfer tvrdi da je to bilo 1748. godine kada je tiskara javno obznanila disputaciju Antuna Papuslića.[44] Prva tiskovina prema Malbaši bio je zapravo kraći tekst ispod slike koja prikazuje svetu obitelj. Tekst je datiran: In Studio generali, ad. S. Crucem Essekini, Anno 1742.[45] Broj proizašlih tekstova iz ove tiskare vrlo je malen te uz navedene disputacije tu spadaju i kanon ploče, uokvireni tekstovi molitve. „Premda je tiskara bila predviđena samo za tiskanje teza i knjiga potrebnih za samostanske funkcije, preuzimala je katkad i tiskanje tekstova svjetovnog sadržaja, jer u blizini nije postojala nikakva druga tiskara.“[46] Prvu obližnju tiskaru otvorio je 1773. godine u Pečuhu Ivan Engel.

Franjevačka tiskara tiskala je na hrvatskom jeziku knjige za potrebe puka, a najpoznatiji su primjerci *Razgovor duhovni od svetog Bone mučenika* (1754). Antuna Tomaševića i molitvenik Jerolima Lipovčića *Stazica duhovnog života* (1767). Iako ni te knjižice nisu izlaze iz okvira vjerskog poučavanja, franjevci su bili odlučni u namjeri da kroz duhovne knjižice i molitvenike približe pisanu riječ narodu, koji tekst prima kao životnu činjenicu,ističe Zlata Šundalić.[47] Za potrebe građanstva bavila se tiskara i proizvodnjom tiskanica[48] te izdavanjem pučkoprosvjetnih knjižica narodnogospodarstvenoga smjera.[49] Osim na hrvatskom, tiskala je na latinskom jeziku teološke i filozofske sadržaje neophodne za visoku školu, a poznate su nam i tiskovine na njemačkom i mađarskom jeziku. Cjelokupni popis pronađenih tekstova proizašlih iz franjevačke tiskare popisan je u osječkoj bibliografiji.[50]

Kako osnutak tako ni zatvaranje tiskare nije moguće točno činjenično utvrditi. Bösendorfer prikazuje da se tiskara zatvorila uslijed otvaranja tiskare Julija pl. Kurtzböckog 1772. godine u Beču, dok Malbaša navodi da gradske općine nisu bile zadovoljne radom tiskare te da ona pripada gradskom skupu poslova, time je bila oduzeta franjevcima i zatvorena 1774. godine.

Na početku 18. stoljeća kada se otvorila prva tiskara u Slavoniji, stanje u zemlje bilo je iznimno teško. Slavonsko selo i Slavonija pod neposrednom su vlasti Hrvatskog sabora i

---

[44] Bösendorfer, Josip. Povijest tipografije u Osijeku. URL: http://dizbi.hazu.hr/object/12245 (2017-07-18)
[45] Malbaša, Marija. Prve tiskare u Osijeku. // Povijest tiskarstva u Slavoniji / Marija Malbaša. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1987. Str. 13.
[46] Malbaša, Marija. Uvod. // Osječka bibliografija: tiskarsko izdavačka djelatnost u Osijeku od 1742. do 1987. godine / Marija Malbaša. Osijek: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Centar za znanstveni rad, 1981.Str. 5.
[47] Šundalić, Zlata. Molitvenici u Slavoniji u 18. stoljeću. // Kolo 4, (2001). URL: http://www.matica.hr/kolo/284/Molitvenici%20u%20Slavoniji%20u%2018.%20stolje%C4%87u/ (2017-07-19)
[48] Obrazac, formular. Preuzeto s: URL: http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search (2017-07-18)
[49] Usp. Malbaša, Marija. Prve tiskare u Osijeku. // Povijest tiskarstva u Slavoniji / Marija Malbaša. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1978. Str. 14.
[50] Malbaša, Marija. Osječka bibliografija: tiskarsko izdavačka djelatnost u Osijeku od 1742. do 1987. godine. Osijek: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Centar za znanstveni rad, 1981. Str.19-28.

bana, a plemstvo u financijskom pogledu podvrgnuto ugarskoj vlasti, tako je Slavonija živjela dvojakim političkim životom.[51] Upravo je takav politički život Slavonije rezultirao tiskanjem višejezičnih tiskovina u franjevačkoj tiskari te je jedan od mogućih razloga njezina zatvaranja. Ali bez obzira na spomenuto, prvim edicijama proizašlim iz franjevačke tiskare i otvaranjem prvih škola na ovome području, kulturni i prosvjetni život Slavonije polako se budio.

4.1.2. Tiskara obitelji Divald

Nakon turskih pustošenja Slavoniju je 1741. godine poharala jaka kuga, a prosvjetu puka uz učenje prvih molitava i kršćanskog nauka iz crkvenih redova te otvaranja škola za nepismeno stanovništvo[52] pokušavala je uspostaviti i Marija Terezija (1740 –1780.). Ona je uz otvaranje i opremanje škola, provodila i jaku germanizaciju, koju je nastavio njezin sin Josip II. (1780 – 1790.).[53] Međutim, nacionalni identitet pokušali su ugroziti i Mađari kada su 1790. i 1791. godine uveli, kao neobavezni predmet, mađarski jezik u gimnazije i srednje škole.[54]

Kulturno -povijesne iskrice, kako ih naziva Stana Vukovac[55], tijekom 18. stoljeća u Slavoniji, a posebice u Osijeku oživjele su otvaranjem tiskare Ivana Martina Divalda 1775. godine. Time je Slavonija tek nakon 300 godina od Gutenbergove tiskare dobila tiskarsku radnju u pravom smislu riječi.

Osijek je u 18. stoljeću administrativno bio podijeljen u tri cjeline – na Gornji i Donji grad te Tvrđu.[56] 'Metropola Slavonije' bio je do 1783. godine kad su se sva pravna i politička pitanja prenijela u Petrovaradin.[57] Pod novim upravama Osijek se kroz 18. stoljeće polako izgradio, a to je nametnulo potrebu za tiskarskom radnjom. „Stoga je gradska uprava obznanila 29. V 1775. da je voljna primiti u svoju sredinu tiskara koji ima carski privilegij i koji je vješt u svojoj umjetnosti.“[58] Na natječaj gradskih vlasti prijavili su se Ivan Trattner iz Zagreba i Ivan

---

[51] Usp. Mimica, Bože. Oživljavanje Hrvatske. // Slavonija od antike do XX. stoljeća / Bože Mimica. Zagreb: V.B.Z., 2009. Str. 314.
[52] Josip Bösendorfer navodi otvaranje gimnazije od strane isusovaca 1729. godine.
[53] Usp. Vukovac, Stana. Prve kulturno-povijesne iskrice u Slavoniji nakon oslobođenja od Turaka. // Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje: zbornik radova. // urednici Dušan Čalić i Đuro Berber. Osijek: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad, 1991. Str. 265.
[54] Usp. Isto. 265.
[55] Usp. Vukovac, Stana. Prve kulturno-povijesne iskrice u Slavoniji nakon oslobođenja od Turaka. // Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje: zbornik radova. // urednici Dušan Čalić i Đuro Berber. Osijek: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad, 1991. Str. 261.
[56] Karpati, Tibor. Neki ekonomski činioci povijesti Osijeka 16. i 17. stoljeća. // Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje: zbornik radova / urednici Dušan Čalić i Đuro Berber. Osijek: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad, 1991. Str.175.
[57] Isto.
[58] Malbaša, Marija. Prve tiskare u Osijeku. // Povijest tiskarstva u Slavoniji / Marija Malbaša. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1978. Str. 16.

Martin Divald iz Budima. Propalu franjevačku tiskaru gradske su vlasti prodale Divaldu i odobrile mu otvaranje tiskare 25.10.1775. godine. Ivan Martin Divald tiskarski zanat izučio je u Beču, a prije dolaska u Osijek radio je kao faktor u tiskari Katarine Landerer u Budimu, prikazuje Malbaša.[59] Tiskaru je vodio od 1775. do 1806. godine. Ivan Martin Divald svoju je prekupljenu tiskaru zbog potrebe posla nadopunio njemačkim slovima, jer ih kod franjevaca nije mogao kupiti, a narudžbe gradskog municipija, koji je uredovao njemački, zahtijevale su njemačka slova te ih tako on naručuje u Beču, navodi Bösendorfer.[60] Tiskara je zbog strogih cenzura Ugarske često bila podvrgnuta sudskim procesima. O prvom takvom sudskom procesu piše Malbaša, koja kao i Bösendorfer pokazuje težnju Divalda za tiskanjem kalendara.[61] Carski privilegij za izdavanje kalendara imali su tiskari iz Ugarske Katarina Landerer, Georg Streisig i Kristinan Steider, a svim ostalim tiskarima, knjižarima i knjigovežama bilo je zabranjeno tiskanje i njihovo raspačavanje.[62] Osim zabrane Divaldu za tiskanjem kalendara, 1780. godine vlasti su u svim provincijama Ugarske zabranile upotrebu knjiga koje nisu tiskane u peštanskoj sveučilišnoj tiskari,[63] dok su Fridriku Zinku zabranile izdavanje novina. Protiv jakih cenzura i sprječavanja razvoja tiskarstva u Slavoniji, Divald se borio tiskanjem formulara, teoloških rasprava, potvrda, blanketa za račune, oglasa, obavijesti, tiskanica, disputacija i malih molitvenika. Navedene tiskovine bile su glavni dio rada tiskare.[64] Da je Divaldova tiskara bila poprište glavnih kulturnih zbivanja u Slavoniji u 18. stoljeću, govori podatak o okupljanju svih jačih slavonskih intelektualaca uz nju. U njoj su se tiskala najvažnija djela Relkovića, Kanižlića, Lanosovića, Turkovića, Katančića i Tomikovića. Tiskao je Divald na latinskom, njemačkom i hrvatskom jeziku, a djela koja su izašla iz njegove tiskare bila su odlično opremljena i odštampana te je zadovoljavao potrebe za tiskom i izvan Osijeka, zaključuje Bösendorfer.[65]

Nakon smrti 1806. godine tiskara pada pod vlast skrbnika Kristofa Klingera i Fridrika Zinka, a potom i pod vlast grada. Tek će 1819. godine tiskaru preuzeti Martin Alojzije Divald, najmlađi sin Ivana Martina Divalda.

Martin Alojzije Divald vodio je tiskaru do 1844. godine. Broj djela u tom razdoblju tiskare znatno se povećao, no ona su bila lošije opremljena, manje književno kvalitetna te s mnogo

---

[59] Isto. Str. 17.
[60] Bösendorfer, Josip. Povijest tipografije u Osijeku. URL: http://dizbi.hazu.hr/object/12245 (2017-07-19)
[61] Kalendarsko štivo jedno je od karakterističnih tiskarskih izdanja u Slavoniji u 18.i 19. stoljeću. Pročitati više u: Tatarin, Milovan. Jedan zaboravljeni slavonski kalendar iz 18. stoljeća. // Dani hrvatskog kazališta: građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu 33, 1(2007). Str. 131-185.
[62] Usp. Malbaša, Marija. Prve tiskare u Osijeku. // Povijest tiskarstva u Slavoniji / Marija Malbaša. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1978. Str. 19.
[63] Isto. 20.
[64] Isto. 21.
[65] Bösendorfer, Josip. Povijest tipografije u Osijeku. URL: http://dizbi.hazu.hr/object/12245 (2017-07-19)

više tiskarskih pogrešaka, ukazuju Malbaša i Bösendorfer. U prilog tome ide i to da u Osijeku više nema književnih velikana kao u 18. stoljeću te je tako Alojzije Divald štampao sve što se tražilo.[66] Ono što je obilježilo tiskaru obitelji Divald za vrijeme Martina Alojzija Divalda je tiskanje nekoliko školskih knjiga i školskih izvještaja, tiskanje usporednih izdanja na njemačkom i hrvatskom jeziku, tiskanje trećeg izdanja Relkovićeva *Satira*, pokušaj izdavanja i tiskanja novina *Wochenblatt von und für Essek*, kao i tiskanje kazališnih plakata.[67] Dakako, i slika Slavonije u tom se razdoblju izmijenila, a njemački jezik zagospodario je u svim javnim krugovima života u Osijeku. Ipak su Hrvatski narodni preporod i ilirci pripremili potpunu afirmaciju hrvatskog jezika, koja se dogodila 1841. godine kada se uveo Gajev pravopis.[68] Tako su se u razdoblju Hrvatskog narodnog preporoda u tiskari Alojzija Divalda izdavale knjige slavonskih iliraca Mate Topalovića *Pobožnost na uspomenu muke* (1841.), *Pozdrav njihovoj preuzvišenosti gospodinu Jurju Hauliku* (1841.), *Tri pokorne pjesmice* (1841.), Jurja Tordinca *Soneti prečasnom gospodinu Pavlu Gotilboviću* (1842.), Dimitrija Vukovića *Pesmom visokorođenom gospodinu Josipu Šiškoviću* (1842.) i Adama Filipovića *Vridna Pamćenja* (1834.), *Tužbom grozdja negrišnoga* (1822.).

Martina Alojzija Divalda naslijedila je njegova žena Julijana Kovačević 1844. godine, koja je tiskaru vodila do 1846. godine. U kratkom poslovanju Julijana je izdala tri udžbenika njemačkog jezika, pjesme Dimitrija Vukovića, kalendare i školske izvještaje, poneku čestitku, odu i knjižicu molitvi. Ona je uspjela preurediti tiskaru, koju je nakon njezine smrti preuzeo sin Dragutin Karl Divald.

Karl Divald tiskaru preuzima 1846., a vodi ju do 1857. godine. U razdoblju kada su i Karl Divald i njegova majka vodili tiskaru, hrvatske intelektualce, koji su se zalagali za napredak hrvatskog društva, pogodilo je uvođenje mađarskog jezika u sve škole (1843.). Osim toga, Mađari su Hrvate pritisnuli većim cenzurama i onemogućavali svaki slobodoumni rad. Situacija između Mađarske i Hrvatske bila je posve zaoštrena. „Pod agresivnim pritiskom mađarskog nacionalizma Hrvati su počeli u bečkoj vladi tražiti saveznika u borbi za očuvanje nacionalnog identiteta.“[69] Upravo zbog tih sukoba između mađarona i iliraca, tiskara Karla Divalda prometovala je loše. Nadajući se da će pozitivno utjecati na status tiskare, Divald se

---

[66] Isto.

[67] Kazalište u Osijeku osnovano je još 1765. godine, a spomenuti kazališni plakati odnose na njemačke putujuće družine koje se u to vrijeme rada tiskare pojavljuju u Osijeku. Također, kazališni članovi izdaju u Osijeku Theater-Journal, dok će s druge strane vlasti nastojati zabraniti izdavanje Jeke od Osijeka, zabavnika kojega je Mato Topalović, gorljivi ilirac, pokušavao tiskati.

[68] Više o slavonskim ilircima i Slavoniji kao žarištu Hrvatskog narodnog preporoda. Pronaći u: Švagelj, Dionizije. Hrvatski narodni preporod u Slavoniji. Vinkovci: Matica hrvatska, Ogranak, 2009.

[69] Mimica, Bože. Stvaranje građanskog društva. // Slavonija od antike do XX. stoljeća / Bože Mimica. Zagreb: V.B.Z., 2009. Str. 361.

priklonio mađaronima koji su, uzgred rečeno, i tiskali brojne oglase, letke, parole i prve osječke novine[70] u tiskari, međutim, to je imalo i negativnu posljedicu jer su zbog toga narodnjaci u potpunosti izbjegavali tiskaru.

Divald je nastavio s tiskanjem godišnjih školskih izvještaja, kalendara, kazališnih proglasa i djela slavonskih autora Mate Topalovića i Krunoslava Veselića, bez obzira na opredijeljenost mađarofilskoj stranci. Tiskaru je kao i njegovi prethodnici uspio obnoviti i to za potrebe tiskanja *Der Volksrednera* 1848. godine, kada je nabavio nova frakturna slova.[71] Godine 1857. tiskaru prodaje Dragutinu Lehmannu i time završava 120-godišnje postojanje tiskare obitelji Divald.

4.1.3. Tiskara Dragutin Lehmann i drug

Uz pomoć Josipa Fössmajera, Dragutin Carl Lehmann kupio je 1857. godine tiskaru Divaldovih. Uz tiskaru posjedovao je knjižarsku radnju s knjigovežnicom, a godine 1858. kupio je Lehmann prvi brzotisni stroj te tako, sada moderno uređenu tiskaru, oglašavao u katalozima. Lehmann je tiskaru otvorio na temelju vladine dozvole, što znači da više nije morao tražiti carski privilegij kako je to prethodno bilo.[72]

Oduševljenje zbog nove, moderno uređene tiskare nije izostalo. Godine 1858. Janko Jurković u svojoj knjižici *Tri lipe* ističe da je napokon i Osijek dobio moderno uređenu tiskaru.[73] Lehmann sam vodi posao od 1868., dok 1869. tiskaru preuzima sin Aleksander Lehmann, koji će ju naposljetku i zatvoriti. Međutim, prije zatvaranja, tiskara je dana u zakup Josipu Taczu 1863. godine, ali i ti će poslovni odnosi vrlo brzo završiti, već 1868 godine. Dragutin Lehmann više je puta selio svoju tiskaru, a razlog su, pretpostavlja se, istovremeni rad tiskarske, knjižarske i novinske djelatnosti. Osim uobičajenih izdavanja školskih izvještaja, kalendara, računa, molitvica i kazališnih plakata, bavio se Lehmann izdavanjem novina. Prve novine *Esseker Lokalblatt und Landbote* počeo je izdavati 1864. godine. „Novine su izlazile

---

[70] Prve osječke novine Pučki govornik za domovinu, slobodu i zakon / Der Volksredner für Vaterland, Freiheit und Gesetz / - izlaze 1848. godine, tiskaju se u tiskari Karla Divalda. O osječkim novinama više pronaći u: Vinaj, Marina. Građa za bibliografiju osječkih novina: 1848. – 1945. // Knjižničarstvo: glasnik Društva bibliotekara Slavonije i Baranje 7, 1/2 (2003[i.e. 2004]). URL: http://www.knjiznicarstvo.com.hr/wp-content/uploads/2012/06/106_Vinaj_2003_1-2.pdf (2017-07-19)

[71] Usp. Malbaša, Marija. Prve tiskare u Osijeku. // Povijest tiskarstva u Slavoniji / Marija Malbaša. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1978. Str. 28.

[72] Usp. Isto.

[73] Usp. Malbaša, Marija. Prve tiskare u Osijeku. // Povijest tiskarstva u Slavoniji / Marija Malbaša. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1978. Str. 28.

dva put tjedno od 1864. do 1869. godine.“[74] Nakon njih pokušao je 1869. izdavati prvi ilustrirani list u Hrvatskoj *Esseker allgemelne illustrirte Zeitung*, ali budući da se ilustracije u Hrvatskoj nisu dovoljno razvile, jer nije bilo potrebe za njima, brojem 27 njihovo izlaženje prestaje, navodi Malbaša.

4.2. Tiskarstvo u Osijeku u drugoj polovini 19. stoljeća

Najbrži tempo sveukupnog rasta Osijek bilježi u 19. stoljeću. Nakon što je 1809. godine dobio status slobodnog Kraljevskog grada, Osijek se postupno urbanizirao. Razvoj grada osobito je vidljiv u drugoj polovini 19. stoljeća kada se iz godine u godinu povećavao broj stanovnika.[75] Promijene su se događale na području zdravstva, školstva i obrtništva. Tako je 1869. godina donijela veliku promjenu u osječkom tiskarstvu.[76] Osim što su se te godine otvorile dvije tiskare, novi obrtni zakon, navodi Bösendorfer, dokinuo je tipografske koncesije i omogućio slobodno bavljenje obrtom.[77] Ignjat Vatroslav Mederšicki otvorio je tiskarski obrt u proljeće 1869. godine u Osijeku.

Prije preseljenja tiskare u Osijek Ignjat Mederšicki radnju je vodio u Vukovaru gdje je izdavao novine *Syrmier Bote*, koje su u Osijeku izlazile pod nazivom *Slavonia*. U Osijeku, kao i u Vukovaru, novine *Slavonia* nisu se dugo održale. Osim uobičajenog komercijalnog tiska školskih izvještaja, pravila, kazališnih i koncertnih oglasa, Ignjat je tiskao peto izdanje *Satira*, latinske spjevove Antuna Kovačića, francuskim jezikom pisano djelo Jeana Victora *Le Pèlerin slave* i *Groblje i pokop* Liebalda-Ljubojevića. Nakon što je Mederšici 1872. godine umro, tiskaru je preuzela njegova supruga. Godine 1873. u toj se tiskari izdavao prvi broj *Glasnika biskupije Đakovačko-srijemske*, a nakon toga on se izdavao u tiskari Gustava Wagnera i Jakoba Franka. Tiskara Gustav Wagner i Jakob Frank osnovana je iste 1869. godine. Godine 1870. mijenja ime u Tiskara Jakob Frank, nakon što je iz nepoznatih razloga Wagner napustio posao. Frank je 1876. godine, tiskaru s listom *Die Drau*, koji je pokrenuo u suradnji s Wagnerom 1868., prodao Juliju Pfeifferu. Pfeiffer je preuzevši posao 1876. godine, počeo iznimno dobro prosperirati. Tome u prilog ide diploma, koju je dobio u Budimpešti za

[74] Isto. Str. 31.
[75] Godine 1869. broji 17.247 stanovnika, a već 1890. 19.778 stanovnika. Preuzeto s: Pejić, Luka. Radnički pokret u Osijeku (1867.–1920.). // Essehist: časopis studenata povijesti i drugih humanističkih znanosti 2, 2(2010). URL: https://regskordinator.files.wordpress.com/2013/06/essehist-2.pdf (2017-07-20)
[76] Usp. Malbaša, Marija. Tiskare u Osijeku i Slavoniji od šezdesetih godina 19. stoljeća do drugog svjetskog rata. // Povijest tiskarstva u Slavoniji / Marija Malbaša. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1978. Str. 35.
[77] Usp. Bösendorfer, Josip. Povijest tipografije u Osijeku. URL: http://dizbi.hazu.hr/object/12245 (2017-07-20)

napredak i lijepo izrađene tiskanice.[78] Godine 1879. prekupio je i tiskaru Dragutina Sándora, koji je taj posao pokrenuo 1874. godine isključivo iz političkih razloga.[79] „Kroz duži niz godina Pfeiffer je radio gotovo bez konkurencije, jer tiskare koje su za to vrijeme u Osijeku nastale i nestale, bile su sasvim kratkog vijeka / Eugen Ruppert 1880. – 1881., Josip Mederschitzky 1881. – 1883. /. Samo se duže vremena održao Vjekoslav / Alois / Schaffer od 1880. – 1904., no i on je bio bezopasan kao konkurent.“[80]

Suvremeniju tiskaru poput one Julija Pfeiffera, otvorio je Dragutin Laubner 1882. godine. Rođeni Osječanin pokrenuo je u svojoj tiskari 1885. godine novine *Slawonische Presse,* jedanaeste novine u nizu na tom području. Novine su izlazile tri puta tjedno, a 1893. postaju dnevnik.[81] Dosjetljivost u tiskarskom poslovanju vidljiva je i kod Leopolda Lavoslava Friedmanna. Uz tiskaru, otvorenu 1891. godine, vodi knjižaru, knjigovežnicu i posudbenu knjižnicu. Knjižnica je radila u sklopu knjižare.

Nakladnički posao, kojim se osječki tiskari nisu mnogo bavili, razvio je Ljudevit Szekler. U njegovoj su se tiskari, knjižari i knjigovežnici oglašavale naklade školskih knjiga.[82] Je li se Szekler specijalizirao za izdavanje dječjih i omladinskih knjiga, ne može se točno utvrditi, no sigurno je to da ih je tiskao više nego njegovi prethodnici, ističe Malbaša. Zadnju tiskaru u 19. stoljeću u Osijeku otvorio je Ignatz Wortmann 1898. godine. Iz te je tiskare poznat jedan jedini primjerak *Naredbenik za veletržce slob. i kralj. Grada Osieka*.

Navedene tiskare, Julija Pfeiffer, Dragutina Laubnera, Leopolda Lavoslava Friedmanna i Ljudevita Szeklera, poslovale su i na početku 20. stoljeća. Jedan je od razloga industrijalizacija tiskarske proizvodnje koja je zahvatila Hrvatsku. Dakle, devedesetih godina 19. stoljeća tiskare u Osijeku opremale su se modernim uređajima. Prvi slagaći stroj nabavio je Julije Pfeiffer, a popratne radnje poput kamenotiskare, knjigovežnice, papirnice i knjižare tada su postale neizostavni dio poslovanja. U pogon tiskara uključili su se plinski motori, upošljavalo se više radnika s određenim radnim vremenom, a rad svake tiskare oglašavao se u katalozima. Napredak tiskarske proizvodnje u drugoj polovini 19. stoljeća vidljiv je i u drugim dijelovima Slavonije.

---

[78] Usp. Malbaša, Marija. Tiskare u Osijeku i Slavoniji od šezdesetih godina 19. stoljeća do drugog svjetskog rata. // Povijest tiskarstva u Slavoniji / Marija Malbaša. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1978. Str. 39.
[79] Pretpostavlja se da je Sándor tiskaru prekupio od Mederšickog kako bi mogao tiskati opozicijski list *Esseker Zeitung*.
[80] Usp. Malbaša, Marija. Tiskare u Osijeku i Slavoniji od šezdesetih godina 19. stoljeća do drugog svjetskog rata. // Povijest tiskarstva u Slavoniji / Marija Malbaša. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1978. Str. 40.
[81] Usp. Isto. Str. 44.
[82] Uspi. Isto. Str. 47.

4.3. Tiskarstvo u ostalim dijelovima Slavonije u 19.stoljeću

Dugotrajan proces izgradnje moderne hrvatske nacije tijekom 19. stoljeća zahtijevao je u trojnoj kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji integraciju njezinih glavnih osnovica književnosti, kulture, politike i sustava školstva.[83] Nakon dolaska bana Josipa Jelačića na vlast, 1860. godine hrvatski jezik proglašen je službenim u svim školama. Jelačić, Starčević i Mažuranić iznimno su se zalagali za kulturu, a sam ban za tiskanje starije hrvatske književnosti.

Oblikovanje identiteta uvijek se neposredno ticalo drugih naroda. Tako je godine 1867. Hrvatska pala pod vlast dvojne monarhije, odnosno Austro–Ugarske, dok je Slavonija potpuno padala pod vlast Ugarske, a nova je prijetnja za nju bila vladavina Khuena-Héderváryja (1883. – 1903.), koji je Hrvatskom vladao dvadeset godina. On je plijenio štampu, uveo cenzuru i konfiskaciju tiska, poništio autonomiju Sveučilišta, a zbog nasilne vladavine, stanovništvo se s područja Slavonije iseljavalo.[84]

Kroz 19. stoljeće hrvatsko-slavonske županije bile su šest puta reorganizirane. Slavonija je zadnjom reorganizacijom teritorijalno bila podijeljena na tri županije Virovitičku, Požešku i Srijemsku s Vojnom krajinom.[85] Takvo stanje održalo se do 1918. godine, odnosno do pada Austro–Ugarske monarhije, stoga će za potrebe rad, to jest preglednosti, tiskarstvo u ostalim dijelovima Slavonije biti podijeljeno na županije.

4.3.1. Požeška županija

Slavonska Požega bila je, nakon Osijeka, jedan od razvijenijih gradova Slavonije 19. stoljeća. Ujedno je bila i sjedište Požeške županije. Tadašnji podžupan Miroslav Kraljević godine 1862. pokrenuo je prvu javnu tiskaru izvan Osijeka. Već iduće godine 1863. Kraljević izdaje prvi broj *Slavonca,* lista za zabavu i pouku, prvog na hrvatskom jeziku u Slavoniji.[86] Te godine tiskao je prvi hrvatski roman *Požeški đak.* Kulturni rad u Slavoniji otvaranjem te tiskare iznimno je uznapredovao. Kraljevićeva tiskara bila je moderno uređeno te se uz nju

[83] Usp. Mimica, Bože. Stvaranje građanskog društva. // Slavonija od antike do XX. stoljeća / Bože Mimica. Zagreb: V.B.Z., 2009. Str. 363.
[84] Usp. Mimica, Bože. Razdoblje dualizma. // Slavonija od antike do XX. stoljeća / Bože Mimica. Zagreb: V.B.Z., 2009. Str. 437.
[85] Vojna krajina pripojena je 1881. godine civilnoj Hrvatskoj.
[86] Radonić, Tomislav. Povijest novinarstva u Požegi. // Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi 1(2012). URL: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=142079 (2017-07-20)

okupio širi krug intelektualaca, književnika i rodoljuba.[87] Tako su tiskane prve knjige Kaje Agića *Dvije ćudoredne predstave* (1862.), Heppa *Crkvena povijest* i *Šimun Posavac* (1863.), drugo izdanje Kanižlićeve *Svete Rožalije* i *Važni uzroci s kojih gospodina Isukrsta Spasitelja našega nada sve ljubiti moramo* te *Požeški pučki kalendar* 1864. godine. Miroslava Kraljevića naslijedio je sin Ladislav, no on tiskaru je već 1884. godine prodao Lavoslavu Klëinu.
Tiskara Lavoslava Klëina radila je od 1885. do 1918. godine. Svoju je tiskaru s vremenom modernizirao što je rezultiralo izlaženjem većeg broja naslova.
Požega je 1863. godine dobila i prvu knjižaru, a otvorio ju je Josip Senčić što je rezultiralo upotpunjenjem kulturno-prosvjetnog djelovanja toga grada, ukazuje Malbaša.

4.3.2. Srijemska županija

Srijemska županija u 19. stoljeću obuhvaćala je dva grada Ilok i Vukovar. Podatci o tiskarstvu u Vukovaru, kao i kod nekolicine drugih gradova, mogu se pronaći u člancima koji većinom daju pregled novinske djelatnosti, a tek usputno opisuju razvoj tiskarstva. Iako je tiskarstvo u Slavonskoj Požegi predstavljalo širenje istog u drugim dijelovima Slavonije, u Vukovar će se za razliku od Požege otvoriti više tiskara. Tako se u Vukovaru u 19. stoljeću otvara osam tiskara. Prvu tiskaru, prije prelaska u Osijek, otvorio je Ignjat Mederšicki. On je zapravo tiskarski posao vodio još 1857. godine u Mađarskoj (Baja). Iz tiskare Igranjata Mederšickog izašli su 1866. godine *Sremski kalendar* tiskan na latinici i ćirilici, drama *Nečista kuća* baruna Auffenberga tiskana na ćirilici 1869. i spomenuti list *Slavonia Früher Der Syrmier Bote*. Mederšici je početkom 1869. godine svoj posao preselio u Osijek.
Godine 1870. tiskaru je otvorio Andrija Wagner. Tu je tiskaru odkupila đakovačka biskupija, odnosno sam Strossmayer. „Kao i Mederšicki raspolagao je Andrija Wagner potrebnim slovima da može tiskati latinicom, ćirilicom, goticom, njemačkim i hrvatskim jezikom, što je iskazivalo nacionalni sastav stanovništva s jedne strane, a državnopravne, političke i gospodarske prilike toga doba s druge strane.“[88] Bez obzira na prilike toga doba, tiskara Andrije Wagnera zadovoljavala je sve građanske potrebe. U njoj su se tiskale razne pozivnice, plesni redovi, objave vjenčanja, formulari i računi. Nakon prodaje tiskare te potrebe zadovoljavaju druge tiskare. Sve su one zbog održavanja rada izdavale više serijski i efemerni tisak nego knjige.

[87] Usp. Malbaša, Marija. Tiskare u Osijeku i Slavoniji od šezdesetih godina 19. stoljeća do drugog svjetskog rata. // Povijest tiskarstva u Slavoniji / Marija Malbaša. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1978. Str.71.
[88] Usp. Isto. Str. 77.

Nakon Andrije Wagnera tiskaru otvara Katoličko hrvatsko dioničko tiskarsko društvo 1878. godine. Kao što navodi Malbaša, zakupnički odnosi u toj tiskari nisu bili stabilni, a i o poslovanju te tiskare nema preciznijih podataka, osim da su se iste godine kada se tiskara otvorila izdavale pučke novine *Sriemski Hrvat*. Franjo Kiefer povremeno će uz vlastitu voditi i tiskaru Katoličkog hrvatskog dioničkog društva. Tiskaru je otvorio 1880. godine, no već ju je iduće godine zatvorio. Osim uobičajene efemerne građe, Kiefer je izdavao novine, njemački *Syrmier Zeitung*.

Sljedeći zakupnik tiskare Katoličkog hrvatskog dioničkog tiskarskog društva bio je Ernest Jančik. „*Sriemski Hrvat* i dalje izlazi u nakladi Katol. Hrv. Dion. tiskovnog društva, ali je sada naznačeno „Tisak Ernesta Jančika“.“[89] Godine 1887. novine *Sriemski Hrvat* prestaju s izlaženjem. Ernest Jančik već je iduće godine pokrenuo *Sriemske novine,* koje je1895. s tiskarom otkupio konzorcij građana iz Vukovara. Do Prvog svjetskog rata tiskara je zadržala naziv Tiskara Sriemske Novine, no nakon promjene imena u Tiskara Novo doba i novine su prestale s izlaženjem.

Od iločkih tiskara u 19. stoljeću poznata nam je jedino ono Emanuela Wortmanna. Tiskaru je otvorio 1882. godine. Prve iločke novine *Sremac* Wortmann tiskao je od 1886. do 1888. godine. Druge tiskovine poznate su iz prijašnjih dana poslovanja. Ti su izdjeljci pravila i poslovni izvještaji, koje je Wortmann tiskao za iločke obrtnike, odnosno za vinarsko društvo i trgovačku obrtničku banku.

4.3.3. Virovitička županija

Središte Virovitičke županije bio je grad Osijek, dok su Virovitica, Đakovo i Našice tada bile gradske općine.

Dvije su tiskare u Virovitici radile tijekom 19. stoljeća. Obje su svoje poslovanje održavale i na početku 20. stoljeća. Za tiskaru A. Habijaneca godinu otvaranje i prestanka rada nije moguće točno utvrditi, ali pretpostavlja se da je radila od 1877. do 1919. godine. Dok je tiskara Ivana Dobraveca Plevnika (1898. – 1942.) svoje poslovanje, osim na merkantilni tisak, usmjerila na izdavanje književnih djela.

Našička tiskara Ignjata Vatroslava Novakovića, jedina koja se na tom području otvara u 19. stoljeću otvorena je 1890. te radi do 1917. godine. Iz te tiskare poznate su nam tri male

[89] Usp. Isto. Str. 78-79.

brošure, a uz tiskaru je postojala knjižara, knjigovežnica i papirnica. Također je izrađivao tiskanice za građane i upravnu vlast.

Prva tiskara u Đakovu otvorila se 1880. godine, bila je to Biskupijska tiskara. O toj i tiskari Maksa Brucka otvorenoj 1895. godine Tihonija Zovko piše u članku *Đakovačke tiskare i novine u razdoblju od 1853. do 1948. godine*.[90]Ideju o osnivanju biskupijske tiskare pokrenuo je biskup Strossmayer. On je nakon utemeljena postao njenim upraviteljem te se spomenuti *Glasnik biskupije đakovačko srijemske,* koji se prvotno tiskao u Osijeku, od 1881. godine tiska u biskupijskoj tiskari. Također, u ovoj tiskari osim glasnika tiskaju se novine *Hrvatske pučke novine, Sloga, Đakovačko puče novine, Istina* i djela Strossmayera, Grge Martića, Martina Nedića, Nikole Tordinca, I. A. Brlića, Josipa Lovretića, navodi Zovko.

Podatci o tiskarskoj proizvodnji Maksa Bucka vrlo su oskudni. Zovko spominje tiskanje novina *Đakovština*, *Naše doba* i *Hrvatska Đakovština*, dok kod Malbaše pronalazimo tiskanje školskih izvještaja i knjiga manjeg opsega. Također, Malbaša piše o nakladnoj proizvodnji, odnosno da je uz tiskaru Bruck imao knjižaru. U toj su se knjižari mogli pronaći pučki, kriminalistički i avanturistički romani kao i ljubavna i slična štiva.[91] Tiskara je zatvorena 1936. godine.

Zovko zaključuje da su tiskare u Đakovu bile manje radionice koje nisu posjedovale mnogo tiskarskih strojeva, ali je sveukupna tiskarska proizvodnja grada Đakova iznimno poznata zbog kulturno-književnog doprinosa.[92]

4.3.4. Vojna krajina

Vojna je krajina ili Vojna granica „militarizirana sigurnosna zona u sastavu Habsburške Monarhije, na granici prema Osmanskom Carstvu.“[93] Nastala je radi obrane od Turaka u 16. stoljeću. Kao takva postojala je do 1881. godine kad je pripojena civilnoj Hrvatskoj. Za potrebe rada Vojna krajina odvojena je kao posebna jedinica. To je područje i nakon

[90] Zovko, Tihonija. Đakovačke tiskare i novine u razdoblju od 1853. do 1948. godine. // Knjižničarstvo: glasnik Društva bibliotekara Slavonije i Baranje 15/16, 1/ 2(2011 / 2012). URL: http://www.knjiznicarstvo.com.hr/wp-content/uploads/2012/12/198_Zovko_2011-2012_1-2.pdf (2017-07-21)

[91] Usp. Malbaša, Marija. Tiskare u Osijeku i Slavoniji od šezdesetih godina 19. stoljeća do drugog svjetskog rata. // Povijest tiskarstva u Slavoniji / Marija Malbaša. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1978. Str. 100.

[92] Usp. Zovko, Tihonija. Đakovačke tiskare i novine u razdoblju od 1853. do 1948. godine. // Knjižničarstvo: glasnik Društva bibliotekara Slavonije i Baranje 15/16, 1/ 2(2011 / 2012). URL: http://www.knjiznicarstvo.com.hr/wp-content/uploads/2012/12/198_Zovko_2011-2012_1-2.pdf (2017-07-21)

[93] Vojna krajina. // Hrvatska enciklopedija. URL: http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65199 (2017-07-21)

pripojenja ne samo smatrano Krajinom već je i uslijed toga gospodarski zaostajalo, a kontinuitet vojne stege i prisile Austrije i velikosrpske ideologije nastavljen je u 20. stoljeću.

Tiskarstvo na tom području pretežno se razvijalo u Vinkovcima i Slavonskom Brodu. Prva tiskara u Vinkovcima otvorila se 1873. godine. Bila je to tiskara Nikole Atanasija Plavšića, u kojoj je izlazio *Krajišnik*, prvi hrvatski politički list u tim krajevima. List je odmah pri početku njegova izlaženja, zbog buntovničkih ideja, kako piše Malbaša, zaplijenjen i spaljen.[94] Za ovu je tiskaru znamenito i izdavanje *Ljetopisa školske mladeži*, koji je mladima ponajprije namijenjen radi zabave, ali i da iz nje crpe duh rodoljublja.[95] Tiskara Nikole Plavšića zatvara se 1876. godine. Te godine Narodnu tiskaru otvara Konstantin Trumić, dok će 1879. godine tiskaru otvoriti Milivoj Trumić. Je li Milivoj nastavio poslovanje Konstantina, nije moguće utvrditi. No, u Reichovu[96] oglasu pronalazimo podatak koji govori o postojanju Trumićeve tiskare više od dvadeset godina. Za tiskaru Konstantina Trumića poznato je izlaženje kalendara *Narodnjak*, kao i lista za narodnu privredu, pouku i zabavu istog imena.

Dvije godine Stjepan Gerba, jedan od vlasnika tiskare Trumić, tiska *Vinkovački tjednik*, dakle od 1898. do 1899. godine, koje će se tiskara i zatvoriti. Zadnja poznata tiskara u vinkovačkom kraju jest ona Dragutina Carla Laubnera. Ta je tiskara zapravo bila podružnica osječke jer je Laubner već 1882. godine tiskaru vodio u Osijeku.

Slavonski Brod prvu je tiskaru dobio 1879. godine. B. J. Spitzer tiskaru otvara prije svega iz ekonomskih razloga. Brod je bio važno prometno središte jer se sav promet i trgovina, nakon okupacije Bosne, odvijao preko toga područja. Spitzer je tiskao mnogo tiskanica, formulara zbog potrebe administracije i uprave. Druga tiskara otvara se 1883. godine. Hinko Schulmann tiskaru je vodio više od šezdeset godina i za razliku od Spitzera, njegova tiskara nastupa na području kulture. U tiskari se izdaju prve brodske novine *Posavska Hrvatska*, *Trgovački vjesnik*, školska izvješća, pravila raznih društava, računski izvještaji brodske štedionice, *Uspomene na stari Brod*–I. A. Brlića, *Tugovanke* Mladena Barbarića, dječja knjiga *Mali pripovjedač* i statut grada Broda.

U Županji je poznata jedna tiskara Vladoja Brunšmida. On je radnju otvorio 1883. godine kako bi mogao za razgranato obiteljsko poslovanje tiskati sve potrebne materijale[97], dok su u

[94] Usp. Malbaša, Marija. Tiskare u Osijeku i Slavoniji od šezdesetih godina 19. stoljeća do drugog svjetskog rata. // Povijest tiskarstva u Slavoniji / Marija Malbaša. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1978. Str. 83.
[95] Usp. Isto. 84.
[96] J. Reich tiskaru je u Vinkovcima otvorio 1899. godine.
[97] Brunšmidi su u Županji vodili trgovinu manufakturom i robom, željezaru, ciglanu i proizvodnju šljivovice.

Novoj Gradiški tiskarske radnje otvorili Đuro Kostinčer s Aloisom Schiebelom (1882. – 1891.) te Mavro Bauer (1892. – 194?).

Unatoč tome što je velik broj stanovništva na području Vojne krajine bio nepismen, što su slavonski seljaci svojoj djeci branili odlazak u škole zbog troškova koje ona zahtijeva te što su se tiskare na tom području otvarale zbog ekonomske dobiti, tiskari poput Spitzera i Plavšića željeli su razviti kulturu knjige i čitanja na tome području.

5. Zaključak

Kroz ovaj rad prikazan je razvoj tiskarstva u Europi, uključujući naravno i područje Hrvatske, od 15. do kraja 19. stoljeća, a nakon toga detaljno je opisan razvoj tiskarstva u Slavoniji u 18. i 19. stoljeću, s posebnim osvrtom na grad Osijek. Prikazom razvoja tiskarstva u Europi i Hrvatskoj pokušao se dobiti uvid u početke „crne djelatnosti“. Gutenbergov izum tiskarskog stroja označio je postupno prihvaćanje tiskarske djelatnosti na području Hrvatske. Ipak, tiskarstvo u Slavoniji razvijalo se nešto sporije.

Posebno je opisan početak i daljnji razvoj tiskarstva u Osijeku u 18. i 19. stoljeću, a nakon toga u ostalim dijelovima Slavonije. Osijek je bio glavno gospodarsko i kulturno središte Slavonije, stoga je 1735. godine u osječkom franjevačkom samostanu otvorena prva tiskara na tom području. Ona je doprinijela početku opismenjavanja slavonskog puka, a franjevci su to činili knjižicama religioznog sadržaja.

Tek je Ivan Martin Divald, osnovavši tiskaru 1775. godine, počeo razvijati razvijao kulturni rad Slavonije. On je kao i njegovi nasljednici i dalje tiskao većinu djela religioznog karaktera. Sto dvadeset godina Divaldovi su vodili tiskaru u Osijeku i imali potpunu prevlast. Druga polovina 19. stoljeća, odnosno 1869. godina donijela je slobodno bavljenje obrtom. Te godine otvorile su se dvije tiskarske radnje na području Osijeka, a istovremeno je po prvi put radila tiskara izvan Osijeka, točnije u Slavonskoj Požegi. Dakle, industrijalizacija u 19. stoljeću označila je napredak tiskarske proizvodnje u cijeloj Slavoniji. Mnoge su se tiskare opremale boljim strojevima, a uz njih otvarale su se knjižare, kamenotiskare i papirnice. Tiskarska produkcija u Slavoniji nije bila velika. Većina tiskovina bila je efemerni i serijski tisak koji čine školski izvještaji, knjižice molitvica, tiskanice, brošure, pravila i izvještaji raznih društava, novine, tiskanice za urede, trgovce i obrtnike. Uzrok takvog poslovanja tiskarstva u Slavoniji bio je monopol ugarske vlade koja je nadzirala cjelokupnu tiskarsku proizvodnju tog područja, ali i zamršena pravna i politička pitanja Austro-Ugarske Monarhije. Utjecaj su

izvršila i mnogobrojna ratovanja koja su iza sebe ostavila unazađenu Slavoniju i siromašan puk, koji zbog odlaska u ratove za tuđinske narode nije svoju pažnju usmjeravao na knjigu. Ipak, poneki su tiskari, poput Ivana Martina Divalda, Miroslava Kraljevića, Julija Pfeifera i Hinka Schulmanna, pokušali izdavanjem pučko-prosvjetnih knjižica, brošura, kalendara, novina te okupljanjem slavonskih intelektualaca uz svoje tiskare „prosvjećivati“ Slavonaca.

Proizašle tiskovine na području Slavonije u 18. i 19. stoljeću čine početak izdavačke, knjižarske i kulturne djelatnosti i kao takve važan su izvor za proučavanje društvenog života Slavonije, a samim time daju uvid u prilike i način života toga doba.

Literatura

1. Almanah hrvatskog tiskarstva, nakladništva, novinstva, bibliotekarstva, knjižarstva s adresarom / uredio Branko Franjić. Zagreb: Horizont press : Kratis, 1997.
2. Bratulić, Josip; Damjanović, Stjepan. Hrvatska pisana kultura 18. stoljeća. URL: http://www.croatica.hr/hrvpiskul/18stoljece (2017-07-18)
3. Bösendorfer, Josip. Povijest tipografije u Osijeku. URL: http://dizbi.hazu.hr/object/12245 (2017-07-20)
4. Escarpit, Robert. Revolucija knjige. Zagreb: Prosvjeta, 1972.
5. Hrvatski jezični portal. URL: http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search (2017-07-18)
6. Jelušić, Srećko. Ogledi o nakladništvu. Zagreb: Naklada Ljevak, 2012.
7. Katić, Tinka. Stara knjiga: bibliografska organizacija informacija. Zagreb: Hrvatsko knjižničarsko društvo, 2007.
8. Književno – religiozna tradicija Slavonije: izložba knjiga iz Zbirke obitelji Barčun. URL: http://www.sbplus.hr/_Data/Files/132_2011102694191/bracun%20katalog.pdf (2017-07-18)
9. Malbaša, Marija. Osječka bibliografija: tiskarsko izdavačka djelatnost u Osijeku od 1742. do 1987. godine. Osijek: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Centar za znanstveni rad, 1981.
10. Malbaša, Marija. Povijest tiskarstva u Slavoniji. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1978.
11. Mimica, Bože. Slavonija od antike do XX. stoljeća. Zagreb: V.B.Z., 2009.
12. Pejić, Luka. Radnički pokret u Osijeku (1867.–1920.). // Essehist: časopis studenata povijesti i drugih humanističkih znanosti 2, 2(2010). URL: https://regskordinator.files.wordpress.com/2013/06/essehist-2.pdf (2017-07-20)
13. Pelc, Milan. Pismo-knjiga-slika: uvod u povijest informacijske kulture. Zagreb: Golden marketing, 2002.
14. Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje: zbornik radova / urednici Dušan Čalić i Đuro Berber. Osijek: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad, 1991.
15. Radonić, Tomislav. Povijest novinarstva u Požegi. // Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi 1(2012). URL: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=142079 (2017-07-20)

16. Rebić, Adalber. Gutenbergova Biblija. // Ephemerides theologicae Zagrabienses 73, 1(2003). URL: http://hrcak.srce.hr/27967?lang=en (2017-07-04)
17. Simonić, Ante. Civilizacijske razmeđe znanja: misterij kulture tijekom povijesti. Rijeka: Vitagraf : Zagreb: Agencija za komercijalnu djelatnost, 2002.
18. Slavonija. // Hrvatska enciklopedija. URL: http://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=56610 (2017-07-18)
19. Stipčević, Aleksandar. Povijest knjige. Zagreb: Matica hrvatska, 2006.
20. Stipčević, Aleksandar. Socijalna povijest knjige u Hrvata: Knj. II. Od glagoljskog prvotiska (1483) do hrvatskog narodnog preporoda (1835). Zagreb: Školska knjiga, 2005.
21. Šporer, David. Tisak. // Leksikon Marina Držića. URL: http://leksikon.muzej-marindrzic.eu/tisak/ (2017-07-18)
22. Šundalić, Zlata. Molitvenici u Slavoniji u 18. stoljeću. // Kolo 4, (2001). URL: http://www.matica.hr/kolo/284/Molitvenici%20u%20Slavoniji%20u%2018.%20stolje%C4%87u/ (2017-07-19)
23. Švagelj, Dionizije. Hrvatski narodni preporod u Slavoniji. Vinkovci: Matica hrvatska, Ogranak, 2009.
24. Tatarin, Milovan. Jedan zaboravljeni slavonski kalendar iz 18. stoljeća. // Dani hrvatskog kazališta: građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu 33, 1(2007).
25. Tatarin, Milovan. Od svita odmetnici: rasprave o nabožnim temama u Slavoniji u 18. stoljeću. Split: Književni krug, 1997.
26. Tipografija. // Hrvatska enciklopedija. URL: http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61406 (2017-07-17)
27. Tiskarstvo. // Hrvatska enciklopedija. URL: http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61457 (2017-07-04)
28. Tomić, Marijana. Hrvatskoglagoljski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije. Zagreb: Naklada Ljevak, 2014.
29. Vinaj, Marina. Građa za bibliografiju osječkih novina: 1848. – 1945. // Knjižničarstvo: glasnik Društva bibliotekara Slavonije i Baranje 7, 1/2 (2003[i.e. 2004]). URL: http://www.knjiznicarstvo.com.hr/wp-content/uploads/2012/06/106_Vinaj_2003_1-2.pdf (2017-07-19)
30. Vojna krajina. // Hrvatska enciklopedija. URL: http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65199 (2017-07-21)

31. Zovko, Tihonija. Đakovačke tiskare i novine u razdoblju od 1853. do 1948. godine. // Knjižničarstvo: glasnik Društva bibliotekara Slavonije i Baranje 15/16, 1/ 2(2011 / 2012). URL: http://www.knjiznicarstvo.com.hr/wp-content/uploads/2012/12/198_Zovko_2011-2012_1-2.pdf (2017-07-21)

Printing in Slavonija in the 18th and 19th centuries

Summary

The main goal of this paper is to present development of the most important printing offices in the 18th and 19th century in Slavonia, which lasted despite numerous violently political and social circumstances. Osijek is the town specially highlighted because it had an important role in development of all printing and book trade activites in the entire Slavonia. Printing in Osijek, and in Slavonia in general, started with the opening of the Franciscan printing house in the 1735. During the 18thcentury the printing production of the whole Slavonia was marked by work of one printing office, the one that was source of stationery supplies for all citizens, until the 19th century when the industrialization provided more printing offices in Slavonia. Typography in other parts of Slavonia is shown through the three Slavonian counties: Požega County, Virovitica County, Srijem County and Vojna Kraina County. The starting point of this paper shows and clarifies what happened in Europe and then in Croatia from the invention of the printing press till the 19th century. This paper also contains the most important facts about the Gutenberg Revolution and the changes brought to society afterwards. Significance of the printing press is in its information component which enabled quicker dissemination of thoughts and ideas. Constant upgrades of the printing press through the following centuries have made reading available to everyone, and not only to privileged individuals of the closed society.

Key words: printingin Slavonia, printing in 18th and 19th century, The Gutenberg Revolution, development of printing in Croatia.